

МОВНИЙ КОНФЛІКТ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ УТОЧНЕННЯ*

Отже, два значною мірою антагоністичні за мовою та ідеологією макрорегіони умовно (дуже умовно) назвемо «Помаранчевим» («стара Україна») та «Біло-синім» (Південний Схід) — відповідно до сучасного, але історично зумовленого електорального поділу. В свою чергу кожен з макрорегіонів включає в себе регіони менші. Розглянемо цю схему детальніше.

1. «Помаранчевий» макрорегіон включає в себе територію Західної та Центральної України, тобто 16 областей і м. Київ. Охоплює такі давні регіони історичної України, як Правобережжя, частина Лівобережжя та Західна Україна, споконвічно заселені автохтонним українським населенням, які довгий час були відносно моноукраїнськими, в них процеси асиміляції розвивалися повільніше, ніж на півдні та сході України — у регіонах змішаної колонізації.¹ Цей питомо український макрорегіон характеризується абсолютним переважанням українського населення: в усіх регіонах етнічні українці становлять понад 90% населення, окрім Києва (82%), Закарпаття (80%) і Буковини (75%). Що ж до Сумщини (88,8% станом на 2001 рік), то, враховуючи динаміку та тенденції зміни національного складу населення, можна припустити, що й тут відсоток українського населення сьогодні є вищим за 90. Відсоток етнічних росіян ніде не перевищує 10%, а в Києві — 14%.

Окрім того, макрорегіон є переважно українським за мовою: в усіх областях відсоток осіб, що визнають українську рідною, становить понад 80% населення, за винятком Чернівецької області (75,6%) і Києва (майже 70%). Відсоток осіб з рідною мовою російською майже повсюдно становить не більше 10% і перевищує цей рівень лише на Сумщині (15,6%) та в Києві (29%). На десяти відсотка зазначені показники російської мови перевищували межу в 10% у Кіровоградській і Чернігівській областях, але, відповідно до вже згаданої динаміки змін, станом на 2007 р. цей відсоток вірогідно знизився. Для «Помаранчевої України» характерним явищем сучасного національного життя є повсюдне зростання чисельності осіб з рідною українською мовою: таке явище спостерігається в усіх без винятку областях, а масштаби зростання варіюються від 1% на Тернопільщині (зростання незначне, адже і в 1989 р. цей відсоток був найвищим в Україні — 97,3%) до 5,9% у Сумській області,² а в столиці відсоток мешканців з рідною мовою українською зріс більш як на 10%. Характерною позитивною особливістю мовної ситуації макрорегіону є повсюдне зростання числа українців, що визнають рідною мову своєї національності — на тлі повільнішого зростання україномовності осіб у порівнянні зі зростанням числа українців, а отже — змен-

шення відсотка українців з рідною мовою у інших регіонах України. Відсоток українців, що визнають рідною мову свого народу, повсюдно по областях даної частини України перевищує 90% (від Тернопільської області — 99,9% до Сумської області — 92,4%), за винятком м. Києва (85,8%) і зберігається тенденція інтенсивного повернення українців до власної мови).³

В освітній сфері макрорегіон відзначається значними успіхами у зростанні чисельності україномовних шкіл, запровадженні української у навчальному процесі. Так, у Західній Україні вже на середину 90-х, а в Центральній — на 2003—2004 рр. рівень українізації загальноосвітніх шкіл був досить значним і варіювався від 99% у Тернопільській області до 92% на Сумщині. Станом на 2005 р. на території «Помаранчевої України» діяли 32 школи з російською мовою викладання (включно з м. Києвом).⁴

Електоральні та ідеологічні симпатії населення макрорегіону є доволі однорідними: населення всіх його областей більш як 90% голосів віддало на підтримку в 1991 році Акту проголошення незалежності України; всі, за винятком східної частини Центральної України, підтримали Леоніда Кравчука на президентських виборах 1994 р. Після перерви у кілька років «Помаранчева Україна» знову засвідчила ідеологічну єдність свого населення — підтримавши на президентських 2004 р. у переважній більшості «україноцентричного» Віктора Ющенка, а також підтримавши головним чином демократичні політичні сили на парламентських виборах 2006 року. Всі наведені характеристики й статистичні дані вказують на те, що макрорегіон доволі інтенсивно зміцнює свою однорідність, а регіональні світоглядно-ідеологічні відмінності між його складовими стираються на шляху до посилення українства й подолання «комплексу малоросійства».

1.1. Західна Україна є, мабуть, єдиною територією в світі, де справді домінує українська мова⁵ у всіх сферах життя суспільства. Найпоследовніше єдність електоральних симпатій та ідеологічних переконань засвідчено на парламентських і президентських виборах 1998—1999 років (переважна підтримка Народного Руху України, а згодом і забезпечення перемоги Л. Д. Кучми — з огляду на його суперника). У контексті численних етнічних, мовних та освітніх критеріїв цей регіон є менш цілісним, відмінності між його частинами стираються досить повільно⁶, що почасти (але тільки почасти) можна пояснити проживанням тут чисельних етнічних меншин — зокрема молдован та румунів, угорців. Характерною рисою регіону є лише поступове зближення його основних складових — Галичини й Волині — як за рядом об'єктивних статистичних критеріїв, так і за рівнем прихильності до національно-патріотичної ідеології. Буковина та Закарпаття

*Закінчення. Початок у попередньому випуску.

дещо повільніше прямують до загальної регіональної інтеграції за цими ознаками, адже їх етнічні меншини є впливовими, чисельними і, всіляко дбаючи про збереження самоідентифікації, часто-густо не поділяють української патріотичної ідеології.⁷ Єдиною спільною рисою всіх без винятку областей макрорегіону є надзвичайно високий (понад 98,5%) відсоток-українців, що визнають рідною мову своєї національності, та повсюдне переважання частки україномовних над відсотком етнічних українців.

1.1.1. Галичина. Монолітний за всіма критеріями регіон, що включає Львівську, Івано-Франківську і майже всю Тернопільську області, однорідний за етнічним, мовним, релігійним складом населення та поєднаний спільним історичним минулим, тісними господарськими зв'язками. Так, відсоток українського населення в областях регіону є найбільшим в Україні: майже 95% — у Львівській області і понад 97% — у кожній із двох інших галицьких областей. Етнічні росіяни складають всього 1 — 2% (у Львівській області — 3,6%, головним чином за рахунок росіян-мешканців Львова). Відсоток осіб з рідною мовою українською в усіх областях регіону є вищим за число етнічних українців і складає понад 95%.

Репресивними діями радянська влада не змогла повернути українство Галичини до масової асиміляції. Втім, попри обнадійливі статистичні дані й результати перепису, попри цілковиту українізацію освітньої сфери, періодично з'являються і твердження про інерцію повільного процесу русифікації українців. Так, російське кабельне телебачення є популярним навіть у Львові, а ділова еліта міста продовжує спілкуватися російською.⁸ Все це може бути спричинене вкрай несприятливою для титульної нації мовною ситуацією в Україні загалом (майже цілковита до нещодавнього часу відсутність україномовного кінопрокату, переважання російськомовної книги, періодики, шоу-бізнесу та ін.), а також взоруванням на багатьох представників влади й бізнесу в Києві.

1.1.2. Волинь, подібно до Галичини, монолітний за рядом критеріїв регіон, що включає в себе Волинську та Рівненську області, його населення однорідне за етнічним, мовним, релігійним складом, має спільне історичне минуле. З урахуванням загальноукраїнських тенденцій до зростання відсотка титульної нації, українці станом на 2007 р. складають понад 96% (росіяни — до 3%), мешканці регіону також спілкуються майже виключно українською (97% населення визнають українську рідною), але в містах ставлення до Росії та російської мови назагал лояльніше: партії, що обстоюють підвищення статусу російської мови, мають нечисленні фракції в обласних радах. Особливістю регіону є помітна зміна в масштабах україноцентричності його областей: якщо протягом 90-х років Рівненська область за багатьма параметрами була ближча до Галичини, то з парламентських 2002 р. і особливо з третього туру президентських виборів 2004 р. саме Волинська область уподібнилась за рівнем патріотизму населення до областей галицького регіону.

1.1.3. Буковина — переважно етнічно український (75% українців) та україномовний (на 75,6%) край, але зі значним молдавсько-румунським анклавом (разом — 19,8%), чисельнішим за російську меншину. Але тут, як і на Волині, домінує УПЦ Московського патріархату. Крім того, хоча процеси національного будівництва відбуваються інтенсивно і відсоток україномовних та етнічних українців в області у порівнянні з 1989 р. значно зріс, абсолютні цифри показників засвідчують відставання від Галичини та Волині. Недостатньо українізованою залишається й освітня сфера. Для багатьох російська мова вважається престижнішою, ніж українська: саме вона, а не державна є в Чернівецькій області мовою міжнаціонального спілкування. У місті Герца Чернівецької області, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють, а головне — вивчають виключно російську. Це був єдиний район на Буковині і в Західній Україні (окрім Закарпаття), де на виборах 2004 р. переміг В. Ф. Янукович, а в 2006 р. Партія регіонів здобула майже однакову з блоком «Наша Україна» кількість голосів. Та й ставлення до Росії на Буковині є значно теплішим, ніж у Галичині: на парламентських виборах 2006 у Чернівцях до міської ради потрапили проросійські Партія регіонів, «Народна опозиція» та «Не так!»

1.1.4. Закарпаття за рядом основних показників є подібним до Буковини, зі значним переважанням українського етносу й мови, але з великим анклавом угорців (12%) і ромами. Росіян так само мало, як і в Галичині (2,5%), але до Росії і російської мови ставлення лояльніше, відчуються й залишки тенденції до русинської ідентифікації. Ідея «зрусинення» не надто стійкого закарпатського українства, в черговий раз розпропагована на початку 90-х років⁹, невдовзі втратила актуальність і серйозну підтримку, що й було засвідчене результатами перепису населення 2001 року, проте налагоджена схема голосування й значна роль СДПУ(о) призвели до того, що протягом 2002 — 2006 рр. значна частина Закарпаття голосувала за переважно проросійські політичні сили. Все це, а також переважання в релігійному житті краю УПЦ МП із церковнослов'янською мовою служіння, орієнтація національних меншин краю на російську як мову міжнаціонального спілкування залишають відкритою можливість швидкої русифікації українців Закарпаття у випадку офіційного запровадження двомовності в Україні.

1.2. Центральна Україна.

Макрорегіон, що впродовж багатьох років був географічним та ідеологічним «буфером» між Західною Україною та Донбасом, включає в себе територію 9 областей і м. Київ. Охоплює історичні моноукраїнські (від 95% українців на Вінничині до 90% на Сумщині) регіони Правобережжя та Лівобережжя, де чисельність російської меншини становить 5—10%.

Хоча досліджуваний макрорегіон є переважно українським за мовою (рідною визнають українську від 84% населення на Сумщині до 94% у Вінницькій області), соціологічні дослідження (А. Вишняк) визнача-

ють реальний відсоток україномовних осіб території у 54%. Значною є частка російськомовних, двомовних та «суржикомовних» мешканців, що зростає у східному регіоні Центру України. Освітня сфера макрорегіону характеризується повільнішими темпами зростання чисельності україномовних шкіл. Так, на Сумщині рівень українізації загальноосвітніх шкіл вдалося підняти до 92%, за даними В. Малинковича, лише в 2003—2004 рр.

Електоральні та ідеологічні симпатії населення макрорегіону тривалий час були суперечливими: підтримавши на парламентських і президентських виборах 1998—1999 років ліві проросійські політичні сили, макрорегіон з 2002 р. у більшості своїй почав підтримувати україноцентричного Віктора Ющенка та демократичні політичні сили.

Цей макрорегіон умовно поділяється на два регіони:

1.2.1. Центр-Захід (Хмельницька, Вінницька, Київська, Черкаська області). Його характерною особливістю є двомовні російсько-українські великі міста, українське село та містечка з лояльним ставленням до російської мови, але переважно негативним ставленням до Росії. Відсоток осіб, що визнали рідною мовою українську, становить 92—95% і загалом дорівнює частці українців регіону. По областях понад 80% населення висловили підтримку демократичним українським силам на президентських і парламентських виборах 2004 і 2006 рр.

1.2.2. Центр-Схід (Житомирська, північ Київської, Полтавська, Чернігівська, Сумська, Кіровоградська) характеризується тим, що обласні центри є двомовними з відчутною перевагою російської. Досягти позначки у 90% учнів, що навчаються рідною мовою, в регіоні вдалося лише в 2003—2004 навчальному роках, тобто на два роки пізніше, ніж на заході. Населення здебільшого позитивно ставиться до всього російського. Зокрема, відсоток осіб, що підтримували проросійські політичні сили на виборах 2004 і 2006 років, тут є набагато вищим — у межах 20—40%.

2. «Біло-синій» макрорегіон поборників російськомовності. Включає в себе територію 10 адміністративних одиниць Півдня і Сходу України. Його території найпізніше і найслабше опанував український етнічний елемент.¹⁰ Особливості масової свідомості Півдня пов'язані, перш за все, з його відносно пізнім включенням до складу Російської імперії — в другій по-

ловині XVIII сторіччя. Населенням він сприймався як «територія нового освоєння», що притягала людей волелюбних, заповзятливих. Упродовж тривалого часу регіон відзначався високою часткою некорінного населення: за рахунок міграційного притоку відбувалася постійна ротація і зміна соціальної структури — збіглих кріпосних селян з Центральної Росії, розкольників-старообрядців, німецькомовних. На межі XIX—XX ст. у зв'язку зі швидкою індустріалізацією сюди спрямовуються маси фабрично-заводських робітників із старих промислових губерній Російської імперії. У повоєнні роки Південь був одним з головних центрів тяжіння мігрантів у колишньому СРСР. Зокрема, батьки багатьох нинішніх шахтарів Донбасу переїхали сюди в 50-ті роки з Підмосковного вугільного басейну. Постійна міграційна ротація населення знайшла своєрідне віддзеркалення в масовій свідомості й ціннісних орієнтаціях. З одного боку, це якщо й не готовність сприйняти «чужу віру», то принаймні здатність уживатися з нею, уміння перейняти нове і раціональне, а з іншого — відчуття клановості, поділ на «своїх» і «чужих».¹¹

На відміну від «Помаранчевої» частини України, де відбувається інтенсивний процес стирання відмінностей за всіма показниками, Південний Схід залишається вкрай неоднорідним макрорегіоном. Так, практично неможливо визначити загальні ознаки населення всіх його областей, оскільки воно відрізняється як за статичними національними, мовними, освітніми показниками, так і за напрямками та динамікою їх змін. Єдиними спільними рисами населення макрорегіону є відсутність української моноетнічності (в жодній області відсоток українців не перевищує 83%), повсюди значна (понад 14%) частка росіян, а також спільність електоральних та ідеологічних симпатій більшості населення (несприйняття українських демократичних політичних сил і водночас цілковита підтримка проросійських налаштованих, що яскраво виявилось на президентських і парламентських виборах 2004 та 2006 рр. -

як свідчення «комплексу малоросійства» у свідомості переважної більшості електорату)¹². Відсоток населення, що так чи інакше підтримує антиукраїнські політичні сили, повсюдно переважає і коливається від 60% у Херсонській області до 95% у Донецькій. Наслідки процесу мовної та культурної асиміляції населення тут подекуди просто катастрофічні. Попри це, в освітній сфері регіон загалом характеризується зростанням відсотка учнів, котрі навчаються українською.

2.1. Південний Схід України.

Регіон, що включає 6 областей України, є переважно українським за національним складом: етнічні українці становлять від 82% у Херсонській області до 57% у Донецькій (в усіх областях зазначений показник зріс більш як на 6%). В усіх областях регіону українізується освітня сфера, зокрема щороку число учнів загальноосвітніх шкіл, що навчаються українською мовою, зростає з інтенсивністю 2—3%.

2.1.1. Причорномор'я, або Південна Україна (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) — регіон, близький за культурою і мовою до областей Східної України, але ментально менше орієнтований на Росію, більшою мірою український, індивідуалістичний.¹³ Тут повсюдно переважає населення з рідною мовою українською (від 73,2% на Херсонщині до 46,3% в Одеській області). Регіон можна поділити на дві частини: північні райони названих областей є переважно україномовними, зі значним відсотком українців та відносно більшою прихильністю до україноцентричних партій. В той же час південні райони областей, зокрема Південна Бессарабія, Миколаїв, приазовські райони Херсонщини відзначаються значно меншим відсотком українського населення (на рівні 50—60%) або ж його практичною відсутністю (Белградський, Рейнський, Ізмаїльський райони Одещини), вони є переважно російськомовними і цілковито неприхильними до «помаранчевих» демократичних політичних сил. Загалом підтримка українських демократичних сил знаходить відгук у третини населення, а в окремих районах Одещини, в Одесі та в Херсонській області зростає до 40 — 45%.

2.1.2. Східна Україна (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області) — територія з очевидним переважанням українського етносу (від майже 80% на Дніпропетровщині до 71% у Запорізькій області) та рідною українською мовою населення (від 67% у Дніпропетровській області до 50,2% у Запорізькій). Але в містах говорять майже суціль російською мовою (в селах — українською), є окремі етнічно російські анклавні, домінує дружнє ставлення до Росії і тенденції захищати російську культуру України. Загальна кількість тих мешканців регіону, що надають перевагу україноцентричній ідеології та відповідним політичним силам, становить, подібно до Південного регіону, 30 — 40%, хоча й тут є цілі райони (південь Запорізької області) із цілковитим домінуванням проросійської ідеології.

2.2. Донбас і Крим. Особливістю цих регіонів є значний відсоток росіян (у Криму 58 відсотків — етнічні росіяни, у Донецькій і Луганській областях — близько 40). Особливістю є також і те, що Крим із Севастополем і області Донбасу належать до тих чотирьох регіонів України, де вже за роки незалежності відчутно зменшилась частка осіб, що вважають рідною мовою українську. Так, у Донецькій області частка осіб з рідною українською мовою впала на 6,5%, у Луганській — на 4,9%.

2.2.1. Донбас (Донецька, Луганська області) —

регіон з повсюдним переважанням російської мови навіть у селах і значною (38 — 39%) часткою етнічних росіян; Донбас дуже сильно відрізняється від інших областей Сходу питомою вагою російської мови у селах. За часів відносно вільної конкуренції української та російської мов в середині 20-х років Донбас, як і вся степова Україна, всупереч неправдивим заявам сучасних російських шовіністів,¹⁴ був переважно україномовним. Навіть в 1959 р., після форсованої зміни населення, Донбас все ще залишався переважно україномовним: за даними перепису населення 1959 р. до 48% населення Донбасу визнавало рідною мовою українську. Сьогодні ж, попри зростання частки українського населення і відсотка україномовних шкіл, у Донецькій області назвали рідною мовою своєї національності лише 41,22% українців, 5,4% греків, 10,4% білорусів, 24,3% татар, 38,6% вірмен, 1,5% євреїв, 42,2% азербайджанців. В той же час російську рідною мовою назвали 58,7% українців, 91,3% греків, 85,5% білорусів, 73,9% татар, 59,5% вірмен, 95,9% євреїв, 53,7% азербайджанців.¹⁵

2.2.2. Крим. Включає в себе території сучасної Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Цей регіон є єдиним в Україні, де над титульною нацією переважають етнічні росіяни. До того ж вони проживають тут в першому-другому поколінні, на відміну від ментально українізованих росіян Причорномор'я або Донбасу. Водночас у Криму вже кожний восьмий належить до етнічної меншини кримських татар — переважно російськомовних, але, сказати б, виразно неприхильних до Росії. Окрім того, регіон є єдиним в Україні, де зменшився не лише відсоток осіб з рідною українською мовою, а й відсоток етнічних українців. Це стало наслідком цілковитого провалу політики Києва (лише 3,4% учнів, наприклад, здобувають освіту українською) і, по суті, консервації негативних диспропорцій. Російську мову в Криму назвали рідною 99,7% росіян, 59% українців і 6% кримських татар, українську ж — лише 40% українців, 20% поляків, 4% болгар, 2% молдаван і 1,1% євреїв). Найбільша частка населення з рідною російською мовою в Україні характерна для Севастополя — 90,6% (і найменша з українською — 6,8%).

В Україні від самого проголошення незалежності на всіх рівнях існувало «російськомовне лобі», підтримувало значною частиною росіян і зросійщених. Чимало політиків (і не лише лівого спрямування), а також політологів, журналістів і навіть філологів (як-от кандидат філологічних наук Т.С. Вороніна) наполягають на неодмінному визнанні того, що Україна є «полікультурною, полінаціональною і багатомовною країною»¹⁶, застерігають від «примусової українізації», а лідери ряду партій уже традиційно, особливо перед черговими виборами, організовують проти неї, вигаданої, протестні акції. Наприклад, у Криму, де ще в 2003 році на запитання, чи може місцева влада забезпечити конституційне право 10% кримських школярів вчитися

рідною українською мовою, голова Верховної Ради АРК Борис Дейч відповів однозначно: «Ні, не може». І керівник тамтешнього уряду Куніцин у відповідь на заяви кримської організації УНП, «Просвіти» й Руху щодо необхідності забезпечити відповідність пропорційного відсотка україномовних учнів хоча б відсоткові дітей з рідною українською мовою роздратовано заявив: «Давайте не ділитимемо на відсотки, а просто разом працюватимемо...»¹⁷ Тоді ж повну українізацію (хоча такої ніхто й ніколи не вимагав!) шкіль Донецька міський голова Олександр Лук'яненко назвав «профанацією». А водночас дехто (і не лише в місцевих радах Донбасу), посиляючись на буцімто «исконно русский» характер Донеччини, відверто закликає до цілковитої русифікації регіону — у незалежній Україні...

Ідеться саме про цілковиту й остаточну. Ще торік у Луганську — де співвідношення українців і росіян складає відповідно 54% і 46%, українською навчалося 11%. Лише 19% учнів здобувають освіту українською в Алчевську, в Антрациті — 27%, у Краснодоні — 19%, Свердловську — 23%, у Лутугинському районі — 18%, Станично-Луганському — 17%.¹⁸ То чи ж треба дивуватися, що в тих регіонах, де практично все населення спілкується російською, а відсоток україномовної освіти є меншим від числа людей з рідною українською, частка осіб, котрі назвали рідною українську мову, зменшилася — попри зростання частки етнічних українців. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року у Донецькій області російську мову назвали рідною 74,9% населення супроти 67,7% у 1989 році, українську ж — лише 24,1% (30,6% в 1989). У сусідній Луганській області визнали рідною мовою російську 68,8% мешканців супроти 63,9% в 1989 році, українську ж визнали за рідну 30%, хоча в 1989 році таких було 34,9%. У Криму частка осіб, для яких українська бодай на словах є рідною, також впала — з 13,7% до 10,1%.¹⁹ Подібна тенденція зачепила практично всі райони й населені пункти Криму та Донбасу, імовірно також — і півдня Запорізької, Одеської областей. Тобто в усіх названих регіонах Півдня і Сходу триває інтенсивна асиміляція українців. Та й не тільки їх — усіх без винятку етнічних меншин, окрім росіян та вже русифікованих. І відбувається це за участю представників начеб української влади — у Києві й на місцях (згадаймо хоч би недавні заяви нардепа Колесниченка чи секретаря Донецької міської ради Миколи Левченко), синхронно з безпідставними звинуваченнями, які лунають від офіційних представників сусідньої держави, і в повній відповідності до дедалі відвертіших інструкцій і настанов.

Типовим прикладом останніх є заклик російського шовініста О. Александрова, котрий, визначаючи найдієвіший спосіб боротьби з «украинствующими», роз'яснює: «Потрібно боротися за надання російській мові статусу державної на «Україні», одній з наших тимчасово втрачених околиць. Нехай і нарівні з малоруською говіркою, хоч би як її називали. Адже всі чудово розуміють, що в умовах рівного ставлення з боку влади все стане на свої місця: і російська мова, і її мало-

руська говірка займуть належні їм місця в житті Малої Русі, Новоросії і Червоної Русі. В Люксембурзі нарівні з німецькою державною мовою є люксембурзька. Так вона вже за межами початкової школи нікому не потрібна, окрім фанатів мовознавства»²⁰. Тут, як на мене, дуже слушно сказано, що «всі чудово розуміють»... Або вже давно мали б зрозуміти: будь-яке нормативне підвищення статусу російської мови хоча б на рівні регіону, а надто законодавчі декларування й регламентація «рівноправності» російської та української мов в Україні неодмінно відіграють згубну, навіть нищівну роль щодо існування мови української. А оскільки мовний конфлікт України є частиною значного ширшого за своєю сутністю і проблематикою цивілізаційного, світоглядного розколу (для зручності його названо «мовно-культурним»), то йдеться про те, бути чи не бути Українській державі та українській нації як такій.

ПРИМІТКИ:

1. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. — 260 с.
2. Тульский М. Итоги переписи 2001 года на Украине // Демоскоп Weekly. — 2003. — №113—114.
3. Всеукраїнський перепис населення 2001 // Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Малинкович В. Уровень украинизации школьного образования в различных регионах Украины // Степень украинизации образования на Украине — МИГПИ, 2005.
5. Хоптяк Б. Станет ли Галичина вторым Квебеком? // <http://www.proua.com>.
6. Белецкий М., Погребинский М., Толпыго А. Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект // Стратегічна панорама. — 1999. — №4.
7. Минкевич И.Ю. Проблемы русского населения на Украине // IX Международная конференция «ЛОМОНОСОВ-2002». — М.: Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2002.
8. Всеукраинская перепись: национальный прогноз // Русский переплет. — 2002 // <http://www.pereplet.ru>.
9. Русин И. Почему у Закарпатья до сих пор нет автономии согласно областному референдуму 1991 года? // Правозащит. — 2006. — №29 (169).
10. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. В 3-х томах. — Т. 1. — К.: Інститут Української археографії АН України, 1994. — С. 162—170.
11. Колосов В., Криндач А. Российско-украинское порубежье // http://journalist.kharkov.org/1-2-2000/ros_ukr_rubeg.htm.
12. Атлас з історії України (1939—2005 pp.): 11 клас / Ред. Д.Ісаєв. — К.: Інститут передових технологій, 2005. — С. 16.
13. Вишняк АМ. Успешное государство без единой нации // Русский Журнал — 21.07.2004.
14. Манекин Р.В. Еще один миф ушедшей эпохи (К истории Донецкого края) // Донецкий краж. — 1993.
15. <http://www.info.dn.ua/rus/stat/>.
16. Воронина Т.Е. Региональные аспекты отношений украинского и русского языков (де-факто и де-юре).
17. Касьяненко Н. Украиноязычное образование в Крыму // День. — 2003. // <http://mova.org.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=34>.
18. Кисельов Ю. Чи заговорять на Луганщині українською? / Слово Просвіти. — 2006. — 20 (345).
19. Тульский М. Итоги переписи 2001 года на Украине // Демоскоп Weekly. — 2003. — №113—114.
20. Александров А. К этнодиверсии будь готов! // <http://www.russkie.lv/modules.php?name=News&file=article&sid=858>.